

ЕТНІЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ «КУЛЬТУРА» У ЛІНГВІСТИЧНОМУ АСПЕКТІ

У статті розглядається змістова структура концепту «культура» в етолінгвосистемі. Подається системний опис фактів мови і культури у їх взаємодії.

Ключові слова: мовна особистість, етнокультура, лінгвокультурологічний метод.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження такої глобальної проблеми як «мова і культура» має багатовікову традицію і характеризується зміною парадигм, які є тією чи тією моделлю постановки проблем та їх конструктивного розв'язання. Особистість у парадигмах мови і культури – це сучасна інтерпретація взаємодії мови і культури, яка відображає нову систему цінностей. Разом з тим культура – це невід'ємна частина мовного буття, що виявляється через світоглядне, емоційне, естетичне і літературне у бутті нації. Саме таке розуміння взаємозв'язку мови, свідомості та культури має важливе методологічне значення і використовується як базове у науковій розвідці.

Аналіз досліджень цієї проблеми. З'ясуванню задекларованої проблеми присвячені наукові розвідки – Основи інформаційно-діяльнісного підходу до розуміння змістової структури концепту «культура», закладені у фундаментальних працях Е. Маркаряна, Ю. Лотмана, Є. Соколова, Є. Кукушкіної та ін. Тлумачення сутності культури, запропоновані авторами, тією чи тією мірою орієнтовані на її генетичні і функціональні зв'язки з мовною діяльністю і пов'язані з ідеями когнітивного пізнання мови.

Метою наукового дослідження є вияв специфіки репрезентації і функціонування концепту «культура» у діяхронічному аспекті.

У вигляді гіпотези культурологічного дослідження прийнято уявлення про особистість-нації як суб'єкт культури, яка визначає у своєму розвитку якісні характеристики відтворення народно-національного досвіду. У парадигмі дослідження взаємодії мови і культури особистість, як предмет лінгвокультурології, розкрито у найбільш характерній мовній реалізації як мовна особистість.

У свідомості мовної особистості утворюється система знань, понять, які адекватні дійсності – це когнітивна свідомість. У мові відбувається деяке «спрощення» пізнання і закріплюються визначені сторони поняття – це мовна свідомість. Національна особистість через когнітивну систему «координат» пізнає світ, дійсність, що знаходить відображення у лексичній системі, яка обумовлена інтересами народу, його умовами життя і специфічними особливостями вибору реалій.

Національний тип особистості в етнокультурі – складний і поліфункціональний. Адекватне осмислення цієї проблеми можливе у разі залучення нової парадигми наукового знання. Ця обставина підкреслює актуальність подальшої розробки проблеми особистості, яка виступає синтезатором наукового і лінгвістичного мислення. Використаний нами лінгвокультурологічний метод дозволяє здійснити системний опис фактів мови і культури, а також й особистості у їх взаємодії і взаємозв'язку.

Мова в цілому є вагомим частиним етнокультури. Так, В. Жайворонюк вказує на те, що мова так чи так відбиває етнокультурні стереотипи, породжені національною специфікою людського світосприймання [2, 15]. Такі мовні явища входять у коло етолінгвістичних розвідок, оскільки лінгвістика як наука вивчає насамперед співвідношення національної мови й культури через взаємодію власне мовних та етнокультурних чинників. Таким чином, етолінгвістичний аспект наукових досліджень передбачає вивчення наслідків впливу на мовну систему побуту, звичаїв, обрядів, вірувань, загальної культури й менталітету етносу.

У Словнику української мови термін «культура» витлумачено як «сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії» [5, 475]. Оскільки культура – це етнічна система, зреалізована мовою, то правомірним є визначення змістової структури концепту «культура» через призму лінгвістики. Суголосними у цьому аспекті є наукові доробки зарубіжних та вітчизняних мовознавців.

Так, за твердженням структураліста К. Леві-Стросса, усі культурні уявлення (міфи, ритуали, правила) є своєрідними знаковими системами, які передають інформацію і здійснюють культурний обмін всередині структури. Гармонію почуттєвого і раціонального начал (надраціоналізм), до якої потрібно прагнути сучасному людству, культуролог вбачає у феномені первісного мислення. Метою структурного аналізу, – вважає автор, – є пошук системоутворюючого чинника, сукупності правил, за якими можна формувати культурні об'єкти. Е. Бенвеніст визначає куль-

туру як складний комплекс уявлень, організований у кодекс відношень і цінностей: традицій, релігій, законів, політики, етики, мистецтва – усього того, чим людина, де б вона не народилася, просякнута до самих глибин своєї свідомості і що спрямовує її поведінку в усіх формах її діяльності [4, 158].

За визначенням Е. Маркаряна, «культура – це сукупність специфічних засобів і механізмів, завдяки яким стимулюється, програмується, регулюється, реалізується, фізично забезпечується і відтворюється діяльність людей» [1, 4]. Ширше визначає поняття «культура» Ю. Лотман: сукупність позагенетично (не спадково) здобутої інформації, способів її організації і збереження [1, 4]. Він скеровує на осмислення ролі мови у генезисі і подальшому розвитку культури. Мова є вагомою частиною культури і, за Е. Сепіром, «вказівкою на розуміння культури», а «лексика – надзвичайно чутливим показником культури народу» [2, 15].

Мова не може існувати ізольовано від мислення і свідомості людини; будучи частинами, хоча і самостійними, ці три компоненти (мислення, свідомість, мова) утворюють одне ціле. Подібне тлумачення цієї проблеми, над якою сьогодні працюють зарубіжні і вітчизняні лінгвісти (В. Воробйов, Г. Гачев, Р. Додонов, В. Маслова, А. Морковкіна, В. Телія, Н. Чабан та ін.), відкриває нові горизонти у її вивченні, хоча й породжує цілу низку запитань.

Відповідно, особистість, її систему поглядів, світосприйняття неможливо розглядати поза соціумом, якому властива певна система культурного досвіду. Конкретною формою відносно виробничої діяльності є «олюднена» природа – усі ті предмети, процеси, які перетворені працею і поставлені на службу людству.

Особлива характеристика мови як засобу вербалізації різних сторін культури і збереження в часі інформації про минуле й сучасне культури полягає у поліхронії мови: здатності об'єднувати й утримувати у своїй структурі мови результати пізнання соціумом навколишньої дійсності, здобути на різних синхронічних зрізах. Поліхронізм не означає втрати мовними елементами часової маркованості; відбиток часу виявляється і в семантичних конотаціях, характері структур, й у відчутних змінах частоти та сфер використання одиниць мови. Вербалізація культури сполучена з редукцією менш суттєвого з усієї сукупності виявів культури. Тому завдяки мовній передачі культура попередніх епох постає перед наступними поколіннями у синтезованій, економній формі, що, однак, не заперечує можливості реконструкції втрачених у часі відрізків культури.

Нерідко дослідники співвідносять такі поняття як «мовна картина світу» і «культура». «Картина світу, яка включає наукові, донаукові та примітивні знання, є ключовим компонентом будь-якої національної культури» [3, 4]. Дехто з мовознавців стверджує, що «культура – це частина картини світу, яка відображає самосвідомість людини. Вона історично змінюється у процесах особистої і групової рефлексії». Як частина картини світу змістова структура поняття «культура» виступає складним, багаторівневим формуванням, що складається з таких рівнів світосприйняття, які усвідомлюються і не усвідомлюються, а також глибинні прошарки міфологічного, колективного підсвідомого [1, 3].

Суттєвими є питання щодо сприймання, розуміння культури людиною, щодо впливу індивідуума на культуру, оскільки сама людина (і нація загалом) є і творцем культури, і її споживачем. Отже, культуру можна схарактеризувати як «соціально-лінгвістичний механізм взаємодії особистості з соціальним оточенням, яке забезпечує передачу знань через матеріальні предмети, літературу, науку, релігію, духовні переконання і норми побутової поведінки» [6, 232]. Отож, у вузькому соціолінгвістичному тлумаченні змістовий обсяг структури концепту «культура» містить знання наукові, літературно-естетичні, релігійні та побутові, які передаються засобами мови.

Досвід західних культур, з їх домінантою раціональності, культивує вербальну логічно структуровану свідомість. Несвідомому (невербальному) вона зобов'язана психоаналізу, у рамках якого несвідоме витлумачено як сферу неконтрольованих спонукань і потягів, і зберігає негативне забарвлення. Однак психіка не вичерпується вербальною свідомістю і позасвідомими потягами, а культура не вичерпується феноменами колективної свідомості і колективної поза-свідомості. Свідченням цього є частовживане поняття «духовність» у контексті культури або індивідуальної психіки [7, 142]. Для того, аби отримати повний і конкретний опис змістової структури культури і психіки, потрібно з'ясувати поняття «суб'єкт» і виявити особливості будь-якого суб'єкта (індивідуального чи колективного).

Виходячи із загальноприйнятого визначення суб'єкта як джерела активності (тільки індивіда), можна стверджувати, що для системи, як джерела активності (суб'єкта), необхідним і достатнім є одночасне дотримання трьох умов: 1) ця система має бути здатна уявно відокремлювати себе від зовнішнього світу, інших суб'єктів; система ототожнює себе з поняттям «Я», відокремлюючи його від усіх інших смислів поняття «не-Я» (за І. С. Коном «Опозиція «Я – не-Я» не має нічого, окрім ствердження своєї відмінності, виокремлення з навколишнього світу» [7, 143]; оскільки суб'єкт ототожнює себе зі смислами, які входять до цього поняття, то функцію, яка реалізує пер-

шу умову, можна назвати *ототоженням*; 2) ця система має мати свій власний (унікальний) внутрішній світ, свої (суб'єктивні) уявлення; це є тим, у чому суб'єкт упевнений (система вірувань), його індивідуальні навички, можливості, здібності (те, що він може реалізувати); рефлексія як відображення власних пізнавальних установок є функцією, яка реалізує другу умову, тому смисли, які входять до цього поняття, називаємо *відрефлексованими*; 3) ця система має бути здатна взаємодіяти з іншими суб'єктами; у смисловому просторі суб'єкта виділяється поняття смислів, які можуть бути означені, введені у сферу уваги, проаналізовані і передані іншим суб'єктам (або прийняті від них), тобто у цьому розумінні смислів можлива функція розуму, внутрішня і зовнішня (переважно вербальна) комунікація; означені смисли можуть бути усвідомлені, тому функцію, яку виконує ця система, називаємо *свідомістю*. Ці три умови і є умовами існування будь-якого суб'єкта, тому вони визначають усі інваріантні властивості будь-якого суб'єкта. Без виконання однієї з цих умов неможливо повністю виконати дві інших і забезпечити існування суб'єкта як джерела активності. Дотримання цих трьох умов гарантує, насамперед, те, що система стає інформаційно відокремленою, у системі (суб'єкті) формується свій семантичний простір, сфера внутрішніх інформаційних процесів. Це є основною інваріантною властивістю будь-якого суб'єкта [7, 144].

З вищезазначеного випливає, що концепт «культура» – це активний суб'єкт, основою якого є «принцип людського життя», спрямований на становлення відчутної або усвідомленої нами смислової основи усього баченого і небаченого.

Мова є процесом і результатом сигніфікації у нашій свідомості, а культура є процесом і результатом сигніфікації в нашій діяльності. Отже, до змістової структури концепту «культура» входить вираження культурою будь-якого життєвого факту, зокрема і будь-якого твору – філософського, наукового або художнього та номінативні засоби цього вираження. Сам процес пізнання, співзвучний з любов'ю до пізнаваного, зумовлює наше усвідомлення єдності світу, сутності зв'язку предметів і наявності у світі абсолютних цінностей, реалізацією яких у житті і є культура.

Важливими чинниками будь-якої культури є народні традиції, норми поведінки, цінності, ідеї, а також звичаї, обряди, ритуали. Основними соціально-психологічними функціями культури є: етнічна соціалізація індивіда, трансляція культурно-історичного досвіду й етнокультурної інформації, соціальний контроль і регуляція поведінки індивідів, соціально-етнічна інтеграція, формування етнічної самосвідомості, сакралізація соціальних відносин, а також різноманітних об'єктів, реалізація соціальної спадкоємності, стимуляція колективних емоційних станів, релаксація, задоволення естетичних проблем тощо. Культура пов'язана з етнічною свідомістю і самосвідомістю саме через етнокультурну інформацію, яка є системотвірним фактором знаково-концептуальної системи етнокультури. Таким чином, особливістю змістової структури концепту «культура» є розуміння того, що вона – невід'ємна частина світоглядного, емоційного, естетичного, літературного і мовного у бутті нації.

У художньому тексті через відповідні концепти реалізується лінгвокультурологічний феномен нації: її менталітет, специфіка її емоцій, навичок, побутових звичок, оцінок, сприйняття світу та ін. Мова, як першоелемент літератури, відкриває адресатові наміри, думки, смислову гаму, модальність, аксіологію та інші цілі адресанта, втілені у тексті, через концепт «культура» відображений найглибший пласт етнічної національної картини світу, у якій зафіксовані результати бачення світу в його поступальному розвитку. У розгляді цих проблем як окремих об'єктів дослідження і вбачаємо перспективу дослідження.

Список використаних джерел

1. Городецька О. В. Національно-марковані концепти в британській мовній картині світу ХХ століття : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Городецька. – К., 2002. – 182 с.
2. Жайворонок Н. В. Українська етнолінгвістика. Нариси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с. – Бібліогр.: С. 249-261.
3. Морковкин В. В. Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем) / В. В. Морковкин, А. В. Морковкина. – М. : Ин-т рус. яз. им. А. С. Пушкина, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН, 1997. – 414 с.
4. Панфілов М. П. Національна мова у структурі моноконцепту національної культури // Мова і культура : наук. вид. – К. : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2001. –Т. 2 : Культурологічний компонент мови. – С. 158–164. – (Сер. «Філологія» ; вип. 3).
5. Тлумачний словник української мови / за ред. д-ра філол. наук, проф. В. С. Калашника. – 2-ге вид., випр. і допов. – Х. : Прапор, 2005. – 992 с.
6. Харченко О. В. Культурний компонент староанглійського рунічного алфавіту О. В. Харченко // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. пр. – К., 2001. – № 5. – 276 с.

7. Шередева Ю. Л. Вербальные и невербальные составляющие культуры / Ю. Л. Шередева // Язык и культура. Культурологический компонент языка. – К., 1998. – Т. 2. – С. 143–149.

Summary. The semantic structure of culture concept in etnolingvosistem is considered in the article. System description of facts of language and culture is given in their cooperation.

Key words: linguistic personality, etnokultura, lingvokulturologichniy method.

УДК 811:801.66

Л.В. Мовчун

МЕТАФОРИЗАЦІЯ РИМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті проаналізовано метафоричні моделі з реципієнтною зоною рима для з'ясування питання, які знання про риму репрезентує метафора української поезії ХХ – початку ХХІ ст., що сприятиме створенню цілісної теорії української рими. В основі метафор лежать як визначальні ознаки рими, так і її додаткові ознаки, актуальні для індивідуального сприйняття поетів.

Ключові слова: рима, римологія, метафора, метафорична модель.

Постановка проблеми. Перші теоретичні напрацювання в галузі української римології належать до кінця ХVІ ст. (у «Граматиці словенській» Л. Зизанія 1596 р. було розкрито синкретичне поняття рими); активно розробляється теорія рими у ХVІІІ ст. (курси поетики, зокрема анонімний «Cedrus Apollinis» 1702 р. та «Nortus poëticus» М. Довгалевського 1736 – 1737 р. подають прескриптивні настанови щодо окремих видів рими); пік цікавості до рими припадає на 20 – 40 р. ХХ ст. (С. Гординський, В. Домбровський, М. Йогансен, Ф. Колесса, Д. Чижевський, Б. Якубський та ін.) і на 60 – 80 р. (І. Гурін, І. Качуровський, В. Ковалевський, Н. Костенко, Г. Сидоренко, І. Чередниченко та ін.). В останньому з названих періодів розпочалося дослідження рими як лінгвістичної проблеми у її зв'язку з римографією – теорією та практикою укладання словників рим. Сучасна наукова парадигма спонукає до пошуків нових ракурсів осмислення рими, зокрема в аспекті когнітивно-дискурсивних досліджень.

Поети, за образним висловом П.-Ж. Беранже, – це ловці рим, але вони є і творцями рим. Для розуміння еволюції теорії рими важливо знати, як риму сприймають самі її творці. Для цього варто враховувати не лише безпосередні міркування письменників, висловлені в текстах наукового, епістолярного, мемуарного та ін. стилів, а й думки, виражені за допомогою образних ресурсів мови в художньому / поетичному тексті.

Генезу української рими виводять з фольклорних і книжних традицій, починаючи зі «Слова о полку Ігоревім» та «Повісті минулих літ», а корені традиції звертання до образу рими сягають поетичної мови ХVІ ст. (наприклад, у вірші Памви Беринди термін *рима* (*рифма*) ще тільки називається: *на «Христос воскрес» знову рифми зложити* [9, 208]; у поезії Лесі Українки вже з'являється персоніфікований образ рим, *дочок безсонних ночей*; а в поезії Б.-І. Антонича фігурує метафора *В твоїй чернетці пишних віршів рій / дзвінками римами впиває, як вино¹*). Зважаючи на давність римових традицій, кожен поет замислювався над питанням рими. Можна стверджувати, що використання чи невикористання рими служить підставою для глобального, хоча й умовного поділу українських поетів на тих, хто римує, і тих, хто пише поезію без рими, та стає предметом дискусій [13]. З одного боку, Анатолій Бортняк безапеляційно стверджує: *Як і належить плігриму, / живу за приписом старим, / що всі шляхи ведуть до Риму, / але в поезії – до рим*, а з другого, – Василь Махно озвучує бажання сучасного автора вирватися з пут традиції: *український поет / мусять писати римовані вірші / пішли ви...* Отже, своє ставлення до рими поет висловлює безпосередньо або ж метафорично.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поезієзнавець І. Лучук у монографічному дослідженні «Мистецтво поетичне в дискурсі української лірики та письменницької критики» розглянув зокрема питання ставлення до рими в українській ліриці, використовуючи метод коментарю та його різновиди – фрагментарний коментар і коментар до коментарю [7, 15]. Дослідник не ставив за мету аналізувати механізм проєкції знань про світ на знання про риму і навпаки.

Важливим інструментом художнього освоєння дійсності є метафора; актуальними на сьогодні є когнітивні дослідження метафори. Метафору української поезії ХХ ст. дослідила Л. Кравець, виявивши лінгвокогнітивні закономірності процесу метафоризації з урахуванням соціокультур-